

ПОНЯТТЄВІ СФЕРИ ТЕРМІНІВ ДЛЯ НОМІНАЦІЇ СПОНУКАЛЬНОЇ МОДАЛЬНОСТІ

У статті досліджено різні підходи до інтерпретації поняття «спонукальна модальність», окреслено поняттєві сфери для її номінації, з'ясовано співвідношення термінолексем, їхні спільні та відмінні ознаки. Систематизовано лінгвістичний та психолінгвістичний виміри тлумачення терміна. Проаналізовано суперечливі питання категорій «модусу», «модальності», «імператива», «спонукання» тощо. Систематизовано погляди щодо їхнього розуміння та ієрархічного зв'язку. Простежено синонімічне використання понять «імперативність» і «спонукання», «модальність» і «модус», «спонукання» і «директив». З'ясовано, що модус і модальність – неідентичні поняття, хоч їхні відношення й побудовані на однаковому принципі – орієнтації на мовця, причому ця орієнтація різна. У сфері модусу вона означає будь-яке ставлення мовця до предмета мовлення, змісту висловлення, співрозмовника, форми мовлення, послідовності розвитку думки, а поза сферою модусу модальність виражає ставлення мовця до змісту повідомлюваного з погляду його реальності / ірреальності.

Ключові слова: спонукання, волевиявлення, імператив, імперативність, модус, модальність, спонукальна модальність.

Лит. 13.

Svitlana SYLO,

Postgraduate Student of the Department Ukrainian Linguistics and Applied Linguistics,
Cherkasy Bohdan Khmelnytskyi University
(Ukraine, Cherkasy), sylosvitlana@ukr.net

THE CONCEPTUAL SCOPE OF TERMS FOR EXPRESSION OF CAUSATIVE MODALITY

Different approaches to the interpretation of the concept of «causative modality» are explored in the article, it is ascertained how these categories are related to each other, which features are common and different. Different dimensions of the interpretation of a term are systematized, namely linguistic and psycholinguistic. The controversial issues of the categories of «mood», «modality», «imperative», «causation», etc. are analyzed. Opinions are systematized on their understanding and hierarchical connection. Synonymous use of the concepts of «imperativity» and «causation», «modality» and «mood», «causation» and «directive» are traced. It is found out that mood and modality are not identical concepts, although their relations are based on the same principle – the orientation at the speaker; but this orientation is different. In the field of mood, it means any attitude of the speaker – to the subject of speech, the content of the statement, the interlocutor, the form of speech, the sequence, the development of thought, and beyond mood modality expresses the attitude of the speaker to the content of the message in terms of its reality / irreality.

Key words: causation, intention, imperative, imperative mood, modus, modality, causative modality.

Ref. 13.

ПОНЯТИЙНІ СФЕРИ ТЕРМІНІВ ДЛЯ НОМІНАЦІЇ ПОБУДИТЕЛЬНОЇ МОДАЛЬНОСТІ

В статті досліджені різні підходи до інтерпретації поняття «побудительная модальность», встановлені соотношения цих категорій, їх общіе и отличительніе признаки. Систематизовані лінгвістическое и психолінгвістическое толкования терміна. Проаналізовані спорні питання категорій «модус», «модальность», «імператив», «побуждение» и др. Систематизовані мненія относительно их понимания и иерархической связи. Просліджено синонімічне використання понять «імперативность» и «побуждение», «модальность» и «модус», «побуждение» и «директив». Встановлено, що модус и модальность – неідентичніе поняття, хотя их отношения построены на одинаковом принципе – ориентации на говорящего, причём эта ориентация разная. В сфере модуса она обозначает любое отношение говорящего к предмету речи, смыслу высказывания, собеседнику, форме речи, последовательности развития мысли, а вне сферы модуса модальность выражает отношение говорящего к содержанию сообщения с точки зрения его реальности / ирреальности.

Ключевые слова: побуждение, волеизъявление, імператив, імперативность, модус, модальность, побудительная модальность.

Лит. 13.

Постановка проблеми. У сучасному українському мовознавстві актуалізовано вивчення речень спонукальної модальності, адже досі семантичну, семантико-синтаксичну, формально-граматичну та комунікативну структуру речень досліджували переважно на матеріалі речень із розповідною модальністю.

Успішний опис мовної системи значною мірою залежить від чіткого окреслення лінгвістичного об'єкта. Інструментом адекватного опису є поняттєво-термінологічний апарат. Становлення й успішний розвиток семантичного синтаксису в лінгвістиці супроводжується не тільки появою нових термінів, але й залученням традиційних дефініцій для представлення мовних фактів і явищ. Цей процес неминучий, однак важливо, щоб він не спричинив поняттєво-термінологічної плутанини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню категорії спонукальної модальності на матеріалі різних мов присвячено значну кількість праць. На початку ХХ століття науковці звернули увагу на проблему засобів вираження спонукування (Л. А. Булаховський, В. В. Виноградов, О. М. Пешковський, О. О. Потебня, О. О. Шахматов). Із погляду лексичної семантики питання спонукальної модальності досліджували Н. Д. Арутюнова, Л. В. Бережан, О. П. Володін, В. Г. Гак, В. С. Храковський, Н. В. Швидка; структурно-семантичні та функційні відповідності – Л. В. Бережан, О. П. Володін, В. С. Рябенко та ін.

За останні роки великого поширення набула інтерпретація спонукування в аспекті прагмалінгвістики (Ю. Д. Апресян, Н. Д. Арутюнова, В. В. Богданов, В. Г. Куликов, Г. Г. Почепцов, І. П. Сусов, О. В. Шабанова).

Парадигма дослідження поняття спонукальної модальності в українській лінгвістиці охоплює такі напрями: аналіз способових форм дієслів (К. Г. Городенська, А. П. Грищенко, Л. О. Кадомцева, О. С. Мельничук, М. Я. Плющ, В. М. Русанівський),

як рїзновид речення за метою висловлення (І. Р. Вихованець, А. П. Загнїтко, С. В. Мясоедова, І. І. Слинько, Н. В. Швидка).

Попри давню традицію вивчення категорїї спонукальної модальностї, вїдсутнє одностороннє тлумачення термїнів, що й зумовлює актуальнїсть наукового пошуку.

Мета статтї – окреслити поняттєві сфери для номїнації спонукальної модальностї, з'ясувати спїввїдношення термїнолексем, їхнї спїльнї та вїдмїннї ознаки.

Виклад основного матерїалу дослїдження. Опис категорїї спонукання – один їз найбільш динамїчних напрямїв сучасної теорїї пїзнання. Імператив як найдавнїша семантична унїверсалїя представлений майже у всїх мовах і має глобальнє значення в комунїкації та людській дїяльностї. Вїдомо, що будь-яке спїлкування неможливе без спонукання до дїї. Люди постїйно звертаються один до одного з рїзноманїтними спонукальними фразами. Проблема спонукання поставала об'єктом заїцїкавлення зарубїжних і вїтчизняних лїнгвїстів. У роботах сучасних дослїдників представленї рїзнї пїдходи до розумїння та структуризації цїєї категорїї.

Термїн «спонукальна модальнїсть» вїтлумачений у кількох вимїрах. Першїй вимїр – лїнгвїстичний – передбачає її дефїнїцію як морфологїчної та реченнєвої категорїї. Другий – психолїнгвїстичний – вивчає це явище як форму психологїчного впливу одного комунїканта на їншого задля змїни його поведїнки, що реалїзована в актї волевиявлення. Цей акт волевиявлення передбачає обов'язкову наявнїсть мовця, що називає дїю, яку необхідно виконати, і слухача, який повинен забезпечити її виконання (невиконання) [12, 8].

Мовознавцї надають перевагу рїзним термїнам для номїнації спонукальної модальностї: «їмператив», «їмперативнїсть», «дїректив», «модус» тощо. Часто цї поняття взаємозамїнюванї для уникнення тавтологїї. Однак це не завжди виправдане, адже виокремленї термїни можуть бути не тїльки рївноправними, а й ширшими чи вужчими один стосовно одного. Вибїр поняття залежить вїд завдань, якї дослїдник ставить перед собою пїд час написання роботи, та вїд мови дослїджуваного матерїалу.

Категорїя їмперативностї завжди привертала увагу дослїдників. Основним засобом вираження спонукання є їмперативнї висловлення, якї мають широкїй спектр вїдтїнкїв та форм.

У сучасному мовознавствї їснує тенденція синонїмїчного використання термїнів «їмперативнїсть» і «спонукання». Зокрема, Ю. Д. Апресян переконаний, що їмператив, або спонукання, – це повїдомлення про бажання мовця, щоб адресат виконав певну дїю, та спроба каузувати його виконання адресатом [1, 9]. С. В. Мясоедова також уживає як синонїми термїни «спонукання» й «їмператив», «спонукальнї висловлення» та «їмперативнї висловлення» [9, 4].

О. Л. Даскалюк квалїфікує їмператив як граматичну категорїю, що виражає волевиявлення мовця стосовно слухача (слухачїв) для спонукання його (їх) до певної дїї [6, 124]. Дослїдниця пропонує вирїзняти такї диференцїйнї семи їмператива: «адресованїсть», «волевиявлення», «спонукання», «каузацію», «потенцїйнїсть дїї», «повиннїсть» / «необхїднїсть» і за умови наявностї її в метї комунїкації «бажанїсть».

В. Є. Їосифова, навпаки, заперечує синонїмїєне вживання понять «їмператив», «спонукання» та «волевиявлення» і пропонує їх розрїзняти. На її думку, їмператив – це мовна категорїя, що поєднує риси абстрактностї й конкретностї, форми та змїсту, вїдтворюваностї й їндивїдуальностї та становить складну сукупнїсть аспектїв мови і мовлення. Спонукання – мовленнєва реалїзація їмперативу, змїстовий бїк їмперативної форми, конкретний вид спонукання (прохання, порада, наказ тощо), що є виявом їмпе-

ративу. Волевиявлення – ширше поняття, ніж спонування, адже будь-яке спонування є волевиявленням, але не кожне волевиявлення є спонуванням. Наприклад, мовець може висловити своє бажання, прагнення у формі повідомлення (*Я хочу поговорити з твоїми батьками*) [8, 4].

О. С. Сагалова дотримується подібної думки і стверджує, що спонування не варто прирівнювати до імперативу, оскільки імперативність за своїм значенням вужча, ніж спонування, і форми імперативу – лише один із засобів актуалізації спонукальної модальності [11, 9].

У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» представлено такі визначення аналізованих понять: «Волевиявлення – виявлення волі» [4, 155], «Імператив – 1. Беззастережна, категорична вимога; веління, наказ. 2. Те саме, що наказовий спосіб» [4, 396], «Спонування – дія зі значенням спонукати» [4, 1178], «Спонування – викликати у кого-небудь бажання робити що-небудь; змушувати, схилити, заохочувати до якоїсь дії, певного вчинку» [4, 1178]. Отже, навіть у самих дефініціях помітні деякі відмінності.

Терміни «модальність» і «модус» пов'язані між собою з позицій об'єкта і того, що становить зміст об'єкта, причому вихідним є поняття «модус», від якого утворена лексема «модальність». Однак у лінгвістиці більш поширеним є останнє поняття, оскільки в ньому втілено граматичне значення, реалізоване лексичними і морфологічними засобами. Крім того, уживання терміна «модальність» реалізувало протиставлення граматики і логіки.

Коли в лінгвістиці кінця 70-х років ХХ ст. утвердилося розуміння того, що неможливо проводити аналіз мовних явищ і конкретного висловлення, відмежовуючись від логіки, психології, психолінгвістики, мовознавці повернулися до поняття модусу. Терміни «модальність» і «модус» стали вживатися паралельно, не дублюючи один одного.

Питання співвідношення модальності та модусу вивчав Ш. Баллі, який дав широке тлумачення категорії модальності, прирівнявши її до модусу. Він започаткував дослідження протиставлення в структурі висловлення диктуму та модусу. Ш. Баллі трактував модальність як «мовну форму вираження інтелектуальної оцінки, або емоційної оцінки, або волевиявлення» [2, 215].

В. Д. Шинкарук кваліфікує модус як «комплекс суб'єктивних значень, які виражає мовець у процесі комунікації стосовно змісту речення й адресата» [13, 17]. Дослідник дійшов висновку, що модус і модальність – поняття неідентичні. Їхні відношення ґрунтуються на однаковому принципі – орієнтації на мовця, проте ця орієнтація різна: «у сфері модусу вона означає будь-яке відношення – до предмета мовлення, змісту висловлення, співрозмовника, форми мовлення, порядку, ходу думки, а поза сферою модусу модальність виражає ставлення мовця до змісту повідомлюваного з погляду його реальності / ірреальності» [13, 21]. Отже, лінгвіст доводить, що модальність є вужчим поняттям, ніж модус.

На переконання О. І. Ніки, «модус є когнітивною ознакою, оскільки вербалізує в тексті результат когнітивного процесу мовця, який оцінює, виявляє певні характеристики дискурсивної ситуації, що постулюється ним як актуалізована (категорія локації), розглядається крізь призму знання мовця (категорія епістемічності), її реальності / ірреальності (категорія модальності), ступеня впевненості щодо встановлюваних ним відношень (категорія персуазивності), як і відомості про неї, що ґрунтується на власних перцептивних характеристиках чи переосмислена мовцем через свідомість «іншого» (категорія евіденційності)» [10, 21]. Щоб уникнути синонімічності, потрібно, уважає

дослїдниця, визначити модус як метакатегорїю, а модальнїсть – як одну з модусних категорїй, що позначає реальнїсть / ірреальнїсть повїдомлюваного дїйсностї з погляду мовця й перебуває у взаємозв'язках з їншими категорїями [10, 21].

Розмежування потребують і поняття «спонукування» та «директив». Директив – це прагматичний тип речення, комунїкативно-їнтенційним змїстом якого є пряме спонукування адресата до дїї [7, 124]. У директивних, чи спонукальних, реченнях наявний вольовий складник у семантицї, а також їм притаманна спрямованїсть на регулювання поведїнки адресата. Мовець, називаючи деякі дїї чи стани, прагне з бїльшою або з меншою наполегливїстю змусити адресата стати його виконавцем, тобто змїнити реальний стан справ.

Директиви подїляють на три основні типи: 1) прескриптивний (наказ, розпорядження, заборона, їнструкція, дозвїл, замовлення); 2) реквестивний (прохання, запрошення, благання); 3) сугестивний (порада, пропозиція, застереження) [3, 21]. Директиви постають на пїдсвїдомому рївнї, тобто в тексті немає категоричних наказїв чи прохань, а є лише сигнал, настання, що збуджує нервовї їмпульси.

Унїверсальнї характеристики директива полягають у домінантнїй характеристикї вираження волї адресанта, у визнаннї адресантом здатностї адресата зрозумїти й виконати те, що йому кажуть, у правї адресата не виконувати звернений до нього директив, у посиленнї директива обертонами рїзної аргументації: їз позицій сили, здорового глузду, емоційного впливу, манїпуляції, їз пом'якшенням засобами ввїчливостї. З огляду на це вважаємо, що термїн «директив» вужчий, нїж «спонукування». Ототожнювати аналізованї категорїї недоцїльно, і навїть взаємозамїна їх для уникнення тавтологїї недоречна.

Отже, лїнгвїсти послуговуються рїзними термїнами для номїнації спонукальної модальностї, однак це не завжди виправдане. Аналіз уживання «модусу» та «модальностї» засвїдчив, що «модус» – поняття ширше, нїж «модальнїсть», оскїльки своїм змїстовим обсягом охоплює логїко-синтаксичний та комунїкативно-синтаксичний аспекти речення. Їх синонїмїйне використання стає причиною сплутування, стирання меж мїж дефїнїціями. Структура спонукального висловлення складнїша, нїж сукупнїсть аналізованих термїнів. Висловлюючи спонукування, мовець виражає свою волю стосовно того, що має виконати слухач, і водночас повинен умотивувати своє спонукування, аби перекопати слухача в правильностї, доцїльностї, необхїдностї виконання дїї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Апресян Ю. Д. Избранные труды / Ю. Д. Апресян. – М. : Школа «Языки русской литературы», 1995. – Т. 1 : Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – 472 с.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
3. Беляева Е. И. Грамматика и прагматика побуждения: английский язык / Е. И. Беляева. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1992. – 168 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпїнь : ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.
5. Виноградов В. В. Основные задачи изучения синтаксиса простого предложения / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания. – 1954. – № 1. – С. 12–18.
6. Даскалюк О. Л. Специфіка їмперативної парадигми / О. Л. Даскалюк // Лїнгвїстичнї студїї : зб. наук. праць : у 2 ч. / укл. : Анатолїй Загнїтко (наук. ред.) та їн. – Вип. 11. – Донецьк : ДонНУ, 2003. – Ч. 1. – 2003. – С. 38–43.
7. Загнїтко А. П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис : монографїя / А. П. Загнїтко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.

8. Йосифова В. Е. Русский императив в грамматической системе и разговорной речи : автореф. дисс. на соискание учёной степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / В. Е. Йосифова. – М., 2011. – 22 с.

9. Мясоедова С. В. Категорія спонування і її вираження в непрямих висловленнях сучасної української мови : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. В. Мясоедова. – Харків, 2001. – 16 с.

10. Ніка О. І. Теорія модусу в сучасній лінгвістиці / О. І. Ніка // Українська мова. – 2011. – № 2. – С. 19–29.

11. Сагалова Е. С. Функционально-семантическое поле побудительности в древнеанглийском языке : автореф. дисс. на соискание учёной степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / Е. С. Сагалова. – Нижний Новгород, 2009. – 24 с.

12. Харченко С. В. Семантико-синтаксична та комунікативна структура речень спонукальної модальності : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / С. В. Харченко. – Київ, 2001. – 20 с.

13. Шинкарук В. Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення : монографія. – Чернівці : Рута, 2002. – 271 с.

REFERENCES

1. Apresyan Yu. D. Izbrannye trudy / Yu. D. Apresyan. – Moskva : Shkola «Yazyki russkoy literatury», 1995. – T. 1 : Leksicheskaya semantika. Sinonimicheskie sredstva yazyka. – 472 s.

2. Balli Sh. Obschaya lingvistika i voprosy frantsuzskogo yazyka / Sh. Balli. – M. Izd-vo inostr. lit., 1955. – 416 s.

3. Belyaeva Ye. I. Grammatika i pragmatika pobuzhdeniya: angliyskiy yazyk / Ye. I. Belyaeva. – Voronezh : Izd-vo VGU, 1992. – 168 s.

4. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy / Uklad. i holov. red V. T. Busel. – K. ; Irpin : VTF «Perun», 2001. – 1440 s.

5. Vinogradov V. V. Osnovnye zadachi izucheniya sintaksisa prostogo predlozheniya / V. V. Vinogradov // Voprosy yazykoznaniiya. – 1954. – № 1. – S. 12–18.

6. Daskaliuk O. L. Spetsyfika imperatyvnoi paradyhmy / O. L. Daskaliuk // Lnhvistychni studii : zb. nauk. prats : u 2 ch. / ukl.: Anatolii Zahnitko (nauk. red.) ta in. – Vyp. 11. – Donetsk : DonNU, 2003. – Ch. 1. – 2003. – S. 38–43.

7. Zahnitko A. P. Teoretychna hramatyka ukrainskoi movy. Syntaksys / A. P. Zahnitko. – Donetsk : DonNU, 2001. – 661 s.

8. Yosifova V. Ye. Russkiy imperativ v grammaticheskoy sisteme i razgovornoj rechi : avtoref. diss. d-ra filol. Nauk : 10.02.01 / V. Ye. Yosifova. – Moskva, 2011. – 22 s.

9. Miasoiedova S. V. Katehoriia sponukannia i yii vyrazhennia v nepriamykh vyslovlenniakh suchasnoi ukrainskoi movy : avtoref. dys. na zdobuttia stupenia kand. filol. nauk : spets. 10.02.01 «Ukrainska mova» / S. V. Miasoiedova. – Kharkiv, 2001. – 16 s.

10. Nika O. I. Teoriiia modusu v suchasni lnhvistytsi / O. I. Nika // Ukrainska mova. – 2011. – № 2. – S. 19–29.

11. Sagalova Ye. S. Funktsionalno-semanticheskoe pole pobuditelnosti v drevneangliyskom yazyke : avtoref. dis. kand. filol. nauk : 10.02.04 / Ye. S. Sagalova. – Nizhniy Novgorod, 2009. – 24 s.

12. Kharchenko S. V. Semantyko-syntaksychna ta komunikatyvna struktura rechen sponukalnoi modalnosti : avtoref. dys. kand. filol. nauk : 10.02.01 / S. V. Kharchenko. – K., 2001. – 20 s.

13. Shynkaruk V. D. Katehoriia modusu i dyktumu u strukturi rechennia : monohrafiia. – Chernivtsi : Ruta, 2002. – 271 s.

Статтю подано до редакції 26.10.2017 р.